

ІСТОРІЯ

УДК 342.54-058.12(470+571),17/191”

© Лариса Капітан
(Мукачів)
© Юрій Русанов
(Чернігів)

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ДВОРЯНСТВА (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті розглядається процес еволюції правового статусу дворянства наприкінці XVIII – на початку XX ст. Історія дворянства Російської імперії вказаного періоду означена виданням ряду нормативно-правових актів, що регламентували право набуття цього благородного титулу й продовження процесу нобілітації представників і нащадків колишньої козацької старшини Лівобережної України, перевірки документів, що надавали відповідні соціально-майнові права.

Ключові слова: дворянство, еволюція, правовий статус, грамоти, вольності, майнові преференції, привілеї, набуття статусу дворянства.

Дослідження історії дворянства Російської імперії вимагає розуміння специфіки концентрації в середовищі цієї категорії населення різноманіття соціально-економічних і світоглядних ідей, переконань, уявлень та ін. У цьому ракурсі набуває пріоритетності вивчення «регіональних» особливостей історії та діяльності дворянства Російської імперії. Зважаючи на це, з'ясування еволюції правового статусу лівобережного дворянства в Російській імперії кінця XIX ст., в умовах відсутності відповідного комплексного дослідження, є особливо **актуальним**.

Враховуючи це, ми поставили основним **завданням** охарактеризувати значимість в історії дворянства Російської імперії видання ряду нормативно-правових актів, що регламентували право набуття цього титулу й продовження процесу нобілітації представників та нащадків колишньої козацької старшини Лівобережної України.

Метою роботи є аналіз еволюції правового статусу дворянства у період кінця XVIII – початку XX століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед доробку сучасних українських істориків з даної проблематики слід назвати студії Кривошеї І.І. («Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії)») [10] та Циганенко Л.Ф. («Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.)» [36].

Окрім названих праць, вагомим вкладом в історіографію даної проблематики є кандидатські дисертації Казначеевої Л.М., Каюк Д.Г. Опанасенко В.В. [6; 7; 26]. Однак ми вважаємо, що для повного розуміння еволюції дворянства Російської імперії варто проаналізувати наявні документальні матеріали, що стосуються Лівобережної України.

Виклад матеріалу. Еволюція правового статусу дворянства, особливо наприкінці XVIII ст., тобто в останнє десятиліття правління імператриці Катерини II (після затвердження у 1785 р. «Грамоти на права, вольності і переваги благородного російського дворянства»), визначалася уточненням їхніх особистих майнових преференцій, перш за все, у напрямку розширення. Зокрема, у день видання Жалуваної грамоти була опублікована й Жалувана грамота містам («Грамота на права і вигоди містам Російської імперії») [28, арк. 1-3].

По відношенню до еволюції правового статусу дворян, зафіксованих у Жалуваній грамоті містам 1785 р. варто також додати, що відтепер внуки почесних громадян, при збереженні цього звання представниками трьох поколінь, мали право на отримання благородного титулу після досягнення 30-ти річного віку (ст. 157) [4, с.360]. Вже через два роки, відповідно до указу 1787 р., дворянки, що вийшли заміж за недворян, отримали право

вільно «купувати на імена свої людей та нерухомість»[34, арк. 3-4]. Однак при цьому дворянські привілеї не передавалися чоловіку та дітям [14, с.874].

З 80-ми роками XVIII ст. пов'язане прийняття не лише тих законодавчих актів, які з уточнювали регламентацію процесу набуття дворянства у напрямку деякого розширення відповідних норм, а й тих юридичних гарантій, що стосувалися «відновлення» та підтвердження окремих економічних прав. Процес розширення прав дворян протягом другої половини 80-х – середини 90-х рр. XVIII ст. охопив й військову сферу та стосувався таких напрямків, як надання дворянам виключного права на присвоєння військових звань капрала та унтер-офіцера гвардії (1787 р.) [22, с.945] і переваги над іншими соціальними категоріями населення при присвоєнні нижчих військових чинів (1796 р.) [11, с.1].

Аналіз нормативно-законодавчих актів періоду 1785–1796 рр., обмеженого правлінням Катерини II, засвідчує справедливість історіографічних оцінок щодо «золотого віку» дворянства в даний час. Натомість політика Павла I (1796–1801) означена не лише посиленням державного контролю за процесом надання дворянських прав, а й загалом послабленням позицій вказаної верстви.

Перша тенденція, серед іншого, була обумовлена, принаймні з точки зору необхідності формальної аргументації, поширенням випадків чиновницьких зловживань під час розгляду в дворянських зібраннях відповідних заяв. «Дійшли до нас відомості, що з великою зневагою здійснюється розбір [справ] в дворянських зібраннях за проханнями шукаючих дворянства і дворянське право використовується як зловживання» – вказувалося в імператорському указі з цього приводу[35, арк. 1-2]. Зважаючи на це, відповідно до указу 4 грудня 1796 р., будь-хто не міг бути введений у дворянське достоїнство без «Височайшого затвердження» та без подання відповідної грамоти [13, с.216-217].

Друга особливість дворянської політики імператора проявилася в ускладненні процедури звільнення дворян з державної служби та скасування низки положень Жалуваної грамоти дворянству 1785 р.

Одним з перших кроків нового імператора Олександра I (1801–1825) стало скасування ряду указів свого батька, повернення на службу всіх раніше звільнених, відновлення дворянських виборів і т. д. Особливо важливу роль для зміцнення юридичного статусу вказаної привілейованої верстви мав указ «Про відновлення Жалуваної дворянству грамоти» від 2 квітня 1801 р. [12, с.601-602].

Для початку XIX ст. характерним стало збільшення випадків надання фальсифікації документів, що надавали право на отримання дворянства. Така тенденція була особливо помітною на Правобережжі, де активно проходив процес nobilitації колишньої польської шляхти [33, арк. 2-2 зв.].

Окремо варто узагальнено окреслити основоположні нормативно-законодавчі акти періоду правління Олександра I, що регулювали правовий статут особистого дворянства у Російській імперії. Так, у 1814 р. представникам цієї категорії було заборонено купувати селян та дворових людей (кріпаки, що виконували функції домашньої прислуги). При цьому, з огляду на те, що нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, особисті дворяни, які мали відповідну власність, зберігали її до смерті без передачі у спадок дітям [16, с.824-825].

Власною специфікою вирізнялася дворянська політика наступного імператора Миколи I (1825–1855). У цьому контексті варто враховувати ряд визначальних факторів. Зокрема, загальновідомо, що новий імператор вступив на престол в умовах політичної (повстання декабристів) та соціально-економічної (низький рівень розвитку промисловості, початок занепаду поміщицького господарства та ін.) кризи. Все це об'єктивно зумовило швидкий перехід від окремих проявів лібералізму відразу після коронації до послідовного проведення жорсткого курсу внутрішньої політики, спрямованого на зміцнення самодержавної влади. Відтак, однією з головних цілей політики Миколи I було посилення самодержавства, поширення влади імператора на максимально широку сферу діяльності державного управління. У цьому відношенні пріоритетним завданням в галузі соціальної політики стало зміцнення і «очищення» дворянства. Досвід 14 грудня 1825 р. засвідчив, що опозиційність

дворянства є, серед іншого, і наслідком падіння статусу привілейованого стану в суспільстві, його економічного подрібнення та деякого розмивання за рахунок вихідців з інших станів.

Друга чверть XIX ст. означена деяким розширенням економічних прав дворянства Російської імперії. Разом з тим, зростання випадків розорення та подрібнення дворянства спричинило збільшення у 1827 р. покарання за незаконну передачу поміщицького маєтку в заставу представнику інших соціальних станів.

Незважаючи на ряд прав та привілеїв дворянства, на початку 1840-х рр. в окремих губерніях Російської імперії постала проблема ухиляння привілейованої частини суспільства від виборної цивільної служби (право відмови було запроваджено відповідно до «Уставу про службу», вперше надрукованим у 1832 р.). На наш погляд, цей аспект варто оглядово розглянути саме щодо Лівобережної України. Так, у травні 1843 р., міністр внутрішніх справ граф Л.Перовський звернувся до Чернігівського, Полтавського та Харківського генерал-губернатора князя М.Долгорукова з проханням повідомити йому ті заходи, які він вважав би корисними запровадити з метою припинення вказаних випадків. Виконуючи відповідне розпорядження генерал-губернатора, чернігівський губернатор П.Гессе констатував, що більша частина дворян не проживає в губернії, а поселяється в маєтках лише після виходу на пенсію. При цьому чиновник пропонував позбавити дрібнопомісних дворян права обирати уповноважених, запровадити обрання повітових предводителів загальними зборами представників від усіх повітів губернії та розширити систему нагород за виборну службу. З приводу останнього – ця ініціатива була підтримана полтавським і харківським губернаторами та безпосередньо місцевим генерал-губернатором. Зауважимо, що служба предводителів дворянства не оплачувалася. Натомість полтавський губернатор О.Аверкієв запропонував обмежити право ухиляння від виборної служби шляхом введення норми про обов'язкову особисту відмову перед зібранням. Очевидно, що це зменшило б в деякій мірі кількість небажаючих займати посади предводителів, адже «дворянське зібрання може іноді і переконати корисного діяча прийняти той чи інший обов'язок» [27, с.115-117, 121].

У правобережних губерніях представників місцевого дворянства обирали на депутатських зібраннях до складу комісій для перевірки окремих випадків законності нобілітації польських шляхтичів [2, с.12]. Незадоволення імперської влади роботою відповідних губернських комітетів обумовило створення спеціальної Центральної ревізійної комісії для розгляду дій депутатських зібрань Київської, Волинської та Подільської губерній, що розпочала свою діяльність у січні 1840 р. у Києві. Її часті відмови у наданні благородного статусу спричинили численні скарги жителів Київської, Подільської та Волинської губерній. Деякі з них подавалися навіть безпосередньо міністру внутрішніх справ та в Сенат (щоправда, їх розглядом все одно відав генерал-губернатор, який надсилав запити в ту ж комісію) [30, арк. 43]. З огляду на це, необхідно констатувати, що навіть у середині 1840-х рр. адміністрація правобережних губерній не мала точних даних щодо кількості дворян в регіоні, про що свідчать відповідні звіти від губернських та повітових предводителів дворянства [29, арк. 1-зв., 4-5].

Щоб обмежити процес поповнення спадкового дворянства вихідцями з інших станів (головним чином, купецтва та духовенства, які формували так зване «безродне дворянство»), особами з належною освітою та, разом з тим, з метою консолідації привілейованої частини суспільства, у 1832 р. був опублікований указ «Про встановлення нового стану під назвою почесні громадяни». Ними ставали діти особистих дворян, священнослужителі з вищою богословською освітою, купці 1-ої гільдії (переважно ті, хто займався благодійністю), промисловці та підприємці. Це звання могли отримати і видатні діячі мистецтва та вчені. Характерно, що особам, які закінчили університет та отримали ступінь доктора або магістра наук, дозволялося клопотати про отримання дворянства. Почесні громадяни (особисті та спадкові) отримали ряд пільг: звільнення від тілесних покарань, подушного податку та рекрутчини. Важливо, що при цьому вони втратили право поповнювати дворянство [25, с.193-196].

У 1845 та 1856 рр. були внесені зміни до «Табелю про ранги», якими підвищувалися класи чинів, що давали право на дворянство:

- для спадкового – до 6-ого для військових чинів і до 9-ого для цивільних;
- для особистого – до 12-го для військових чинів і 9-го для цивільних [17, с.450-451; 21, с.1052-1053].

Крім того, було визначено, що лише отримання орденів перших ступенів дає право на отримання спадкового дворянства. Як виняток, залишалися лише ордени св. Георгія і св. Володимира, всі ступені яких надавали це право аж до 1900 р.

Таке «обмежувальне» законодавство було спрямоване, з одного боку, на заохочення кращої частини дворянства (зокрема, спадкового) до виборної служби, а з іншого, на зменшення впливу його дрібнопомісних представників. Втім, такий задум не мав реального результату» [8, с. 637-638].

Слід підкреслити, що незважаючи на всі законодавчі нововведення, чисельність дворянства у Російській імперії поступово зростала і станом на 1897 р. складала 1,8 млн. осіб, з яких 2/3 – спадкове дворянство і 1/3 – особисте. Відтак, питома вага привілейованого стану в загальній структурі населення складала не більше 1,5% [5, с.202].

Паралельно із переліченими тенденціями у розвитку імперського законодавства щодо дворян у першій половині XIX ст. відбувалася остаточна структуризація системи діловодства контрольно-ревізійних владних установ та уточнення їх повноважень і механізму роботи тощо. Так, у 1802 р. було уніфіковано законодавство, що стосувалося діяльності Герольдії: її чиновницького апарату («наказуємо бути одному Герольдмейстеру з двома товаришами [заступниками], з яких один повинен знати геральдику»), мети та особливостей роботи («мати точні та вірні дані про дворянські роди всієї імперії»), відомчого підпорядкування канцелярії («перебувати у віданні міністра юстиції, або генерал-прокурора»), підтвердження попередніх правих щодо надання доказів на дворянство (наприклад, щоб «свідчення 12-ти благородних осіб приймалося не інакше, як в підкріплення доказів»), запровадження практики доповідей Герольдії Сенату та ін.[18, с.454-457].

Разом з тим, указами 1806 р. та 1814 р. визначалося, що особи, які лише знаходилися на стадії доведення свого права на отримання дворянського титулу, зберігали свій податковий статус з записом в ревізію та не звільнялися від рекрутської повинності навіть у тих випадках, коли було позитивне рішення дворянських комісій і справа знаходилася на затвердженні уряду [15, с.804-806]. Доцільність затвердження цих норм, на наш погляд, була обумовлена наявністю досить великої кількості «претендентів» і цілком відповідала тогочасному чинному законодавству.

Натомість, указом від 12 травня 1848 р. Герольдію було перетворено в департамент Сенату, який, відповідно, приймав остаточні рішення щодо справ про: дворянство, почесне громадянство, а також нагородження пенсіями чиновників, які пішли у відставку до 1 січня 1828 р. [20, с.329-331]. При цьому Департамент Герольдії у своїй діяльності повинен був керуватися спеціальною Інструкцією, що була затверджена ще у 1846 р. [31, арк. 17-19].

Власне всі законодавчі акти були спрямовані на уніфікацію процесу присвоєння дворянського титулу та якнайшвидше завершення процесу нобілітації регіональних станових еліт (наприклад, по відношенню до представників колишньої польської шляхти відповідні процедури залишалися чинними лише до 1 січня 1865 р.) [32, арк. 15].

Ключовим чинником зміни соціально-правового статусу дворянства напередодні реформи 1861 р. стало те, що всі попередні законодавчі заходи не могли зупинити об'єктивний процес зниження його економічної та політичної ролі. Так, незважаючи на суттєву перевагу спадкового дворянства у середовищі тогочасного бюрократичного апарату чиновництва, ця категорія досить активно поповнювалася вихідцями з інших станів. Відтак, чи не єдиною протипагою цьому процесу могла стати система землеволодіння, яка здавна перебувала під контролем саме дворянського стану. Станом на середину XIX ст. більше 85% спадкових дворян були поміщиками, а великі землевласники (володіли 1000 душ кріпаків) становили 23,3% всіх поміщиків.

Кардинальні зміни для соціально-економічного статусу дворянства мало правління імператора Олександра II (1855–1881), зокрема, проведення селянської реформи 1861 р. Насамперед, необхідно вказати, що ще за царювання Миколи I було створено близько десятка різних комісій для вирішення питання про ліквідацію кріпосного права, але результативність їх діяльності обмежувалася протидією дворянства.

Післяреформений період, в контексті зміни системи соціально-економічного статусу дворянства Російської імперії, можна впевнено означити як адаптаційний. Більшість представників вказаного стану зіткнулася з рядом труднощів після реформи 1861 р. та з огляду на формування ринку землі сільськогосподарського призначення.

Зміна політичної кон'юнктури в напрямку посилення самодержавного апарату та проведення контрреформ протягом відносно нетривалого періоду правління Олександра III (1881–1894) вплинуло й на правовий статус дворянства, зокрема, в напрямку розширення. У цей час було прийнято закони: про дворянське виморочне майно (1893), організацію довгострокового кредиту для спадкових дворян-землевласників за посередництва дворянського земельного банку (1885), створеного на 100-річчя Жалуваної грамоти замість проєктованого міністром фінансів всестанового поземельного банку тощо. Зокрема, указом від 1 червня 1883 р. (із змінами у 1893 р.) було внесено зміни до чинного законодавства про виморочне дворянське майно (майно, що залишилося після померлого власника, який не мав спадкоємців). Відтепер воно не переходило в державну казну, як було до того, а передавалося дворянським товариствам: «нерухоме майно спадкових дворян, як записаних, так і незаписаних до родовідних книг, передається на користь дворянства тієї губернії, в межах якої це майно знаходиться» – йшлося у статті 3 документу [23, с.392]. Ця норма, що в деякій мірі сприяла економічному зміцненню дворянського стану, з 1893 р. стосувалася й нерухомого майна. Характерно, що у 1898 р., тобто в період правління імператора Миколи II, дію цього закону було поширено й на виморочне нерухоме майно особистих дворян, що знаходилося в межах міст. Влади ж останніх мала право лише на рухомі об'єкти власності вказаної соціальної категорії [19, с.1119-1120].

Вступ на імператорський престол Миколи II (1894–1917), визначений в умовах соціально-економічної та політичної кризи, поряд із намаганням збереження основ реакційного курсу Олександра III, початком постійного лавірування: періодичними поступками «духу часу» (в тому числі й революційного) та спробами збереження самодержавних основ правління Російською імперією. Саме в рамках такої теоретичної конструкції варто розглядати завершальний етап історії держави та безпосереднього досліджуваної нами соціальної категорії її населення. Так, приймаючи 17 січня 1895 р. в Зимовому палаці депутації від дворянства, земств і міст, Микола II в короткій промові охарактеризував суспільні надії на зміну політичного ладу як «безглузді мрії», заявивши при цьому, що буде незмінно «охороняти початки самодержавства так само твердо і неухильно», як охороняв їх покійний імператор Олександр III. Така позиція суперечила наростаючим серед прогресивних кіл надіям на проведення загальної лібералізації урядового курсу та навіть запровадження конституційного устрою [1, с.38-39]. Відтак, всі подальші поступки, в тому числі й ті, що торкалися обмеження прав дворянства за рахунок їх розширення для інших категорій населення, варто розглядати як вимушені поступки. У цьому контексті незмінною опорою імператора залишалося помісне дворянство, про що свідчать в тому числі й постійне підкреслення доброзичливого ставлення до «шляхетного стану» в офіційних документах.

Особливо критичним становище дворянства було протягом революційної активності 1905–1907 рр., періоду неконтрольованих масових ілюмінацій та намагань перших двох скликань Державної думи закріпити на законодавчому рівні вимоги примусової конфіскації поміщицького землеволодіння. Рішуче протидіючи цим планам, уряд прискорив запровадження Столипінської реформи (фактично ще до завершення її обговорення у парламенті) та надавав постійну фінансову підтримку помісному дворянству. Зокрема, сума позик, виданих поміщикам Дворянським банком на початку XX ст., перевищила 1 млрд.

руб., а в межах України станом на 1 січня 1909 р. у ньому було закладено 5000,4 тис. дес. землі (36,4% від загальної площі) [9, с.67]. Цю ж мету переслідували й інші заходи фінансового характеру: зниження відсотків по позиках поміщикам-боржникам, створення дворянських кас взаємодопомоги та ін. Натомість в умовах напруженої внутрішньополітичної ситуації більша частина дворянства (перш за все, спадкового) справедливо вбачала у владі захист та покровительство.

Загальний аналіз становища дворянства періоду правління Миколи II обумовлює акцентування уваги й безпосередньо на окремих законодавчих актах, які визначали зміни його правового статусу, принаймні у частині права набуття благородного звання, реформування корпоративної організації та ін.

На початку XIX ст. було також узаконено зміни у повноваженнях депутатських зібрань, обумовлених специфікою пореформеного періоду. Зокрема, указ від 10 червня 1902 р. під назвою «Про вдосконалення дворянських установ та перегляд законоположень про ці установа», розширював їх компетенцію, адже крім розгляду матеріалів та доповідей підготовлених для майбутнього губернського зібрання, вони де-факто обговорювали й питання, передані на вивчення урядом.

Фактично завершальним нормативно-законодавчим актом в історії дворянства вже неіснуючої Російської імперії стало 12 (25) листопада 1917 р., коли в «Газеті Тимчасового Робітничого та Селянського уряду» було опубліковано декрет «Про ліквідацію станів та цивільних чинів», затверджений Всеросійським ЦВК Ради народних комісарів РСФРР. У ньому вказувалося, що «всі існуючі донині в Росії стани та становий поділ громадян, станові привілеї та обмеження, станові організації і установи, а рівно і всі цивільні чини ліквідовуються» (ст. 1), а «майно дворянських станових установ негайно передається відповідним земським самоуправлінням» (ст. 3) [24, с.1].

Висновки. Загалом, оцінюючи ефективність дворянської політики імператорів Російської імперії, що визначала правовий статус та соціально-економічні привілеї панівної верстви протягом другої половини XIX – початку XX ст., варто погодитися з думкою сучасного американського історика С. Беккера про те, що «до великих реформ російське дворянство являло собою привілейований стан, який володів значними земельними багатствами, займав домінуючі позиції на службі державі і виняткове становище в суспільстві». Однак уже безпосередньо напередодні революції 1917 р. ця соціальна категорія була не більше, ніж правова фікція, існуюча лише у «Зводі законів» та свідомості традиціоналістів [3, с.307].

Додамо, що з огляду на фактичний правовий статусу, воно практично не ототожнювалося з конкретними соціальними ролями або способом життя, переставши бути консолідованим та єдиним впливовим чинником суспільного життя.

При цьому, з точки зору подолання радянських концептуальних оцінок, трансформацію, яку пережило дворянство протягом півстоліття після скасування кріпацтва, варто оцінювати не лише і не стільки як «занепад», з огляду на різке скороченням абсолютної і відносної площі земельної власності, а й характеризувати як «прояв здорової здатності пристосовуватися до радикальних зміненим соціальним та економічним обставинам» [3, с.308]. Втім, у цьому відношенні домінуючим підходом є фактор оцінки матеріального добробуту в залежності від інтегрованості в традиційну систему поземельних відносин. Натомість можливості самореалізації в політичній сфері багато в чому продовжували залишатися незмінними, особливо в контексті постреволюційних (після 1907 р.) планів уряду та імператора зміцнити самодержавну владу.

Література

1. Андреев Д.А. Как мечтания из «безумных» стали «бессмысленными»: к истории речи императора Николая II 17 января 1895 года / Д.А. Андреев // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. – 2011. – №2. – С. 38-39.
2. Барвінок О.В. Дворянське самоврядування на Поділлі в умовах «нової» імперської політики (1830 – початок 1860-х рр.) / О.В. Барвінок // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Історія. – 2012. – Т. 207. – Вип. 195. – С. 12.

3. Беккер С. Миф о русском дворянстве / С. Беккер. – М.: «Новое Литературное Обозрение», 2004.
4. Грамота на права и выгоды городам российской империи (№16187) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXII (1784–1788). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 360.
5. Кабанов П.И., Кузнецов Н.Д. и др. История СССР, 1861–1917 / Под ред. Н.Д. Кузнецова – 5-е изд., перераб. – М., Просвещение, 1984.
6. Казначеева Л.М. Волинське дворянське зібрання (1796–1917): функції, структура, участь у системі органів влади: автореф. дис... канд. іст. наук / Л.М. Казначеева. – К., 2008. – 20 с.
7. Каюк Д.Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. ХУІІІ – на початку ХІХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук / Д.Г. Каюк. – Дніпропетр., 2002. – 16 с.
8. Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов / С.А. Корф. – С.-Пб.: Тип. Тренке и Фюсно, 1906.
9. Краснікова О.М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.) / О.М. Краснікова // Український історичний журнал. – 1999. – №6. – С. 67.
10. Кривошея І.І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці ХVІІІ – початку ХХ ст. (за матеріалами Київської губернії): автореф. дис... канд. іст. наук / І.І. Кривошея. – К., 1997. – 17 с.
11. О бытии всем фельдфебелям не из дворян; о наименовании унтер-офицеров другим названием, и о переименовании в сие звание всех, кого следует, со старшинством по их настоящим чинам (№17534) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXIV (1796–1798). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 1.
12. О восстановлении жалованной дворянству грамоты (№19810) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXVI (1800–1801). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 601-602.
13. О запрещении Правительством самим собою вводить в дворянское достоинство и выдавать на оно грамоты без Высочайшего утверждения (№17608) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXIV (1796–1798). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 216-217.
14. О невоспрещении дворянкам, вышедшим в замужество за не дворян, покупать дворянские имения, пользуясь в оных всеми правами, дворянам предоставленными (№16554) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXII (1784–1788). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 874.
15. О неосвобождении состоящих в подушном окладе и доказывающих дворянское происхождение, но в оном не утвержденных Высочайшею властью, ни от рекрутства, ни от прочих по государству повинностей (№25593) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXXII (1812–1815). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 804-806.
16. О несвершении крепостных актов на покупку личными дворянами крестьян и дворовых людей (№25604) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXXII (1812–1815). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 824-825.
17. О порядке приобретения дворянства службою (№19086) // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. XX (1845). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1846. – С. 450-451.
18. О правилах для единообразного и успешнейшего течения дел по Герольдии (№20608) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXVII (1802–1803). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 454-457.
19. О предоставлении выморочных городских недвижимостей потомственных дворян, обращаемых в собственность городов, в пользу дворянских обществ и поступающих в казну выморочных движимых имуществ в пределах городов в пользу сих последних (16307) // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XVIII (1898). – Ч. II. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1901. – С. 1119-1120.
20. О преобразовании Герольдии в Департамент Сената (22269) // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. XXIII (1848). – Ч. I. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1849. – С. 329-331.
21. О приобретении потомственного дворянства производством по гражданской службе в Действительные Статские Советники или соответствующий сему чину 4-й класс, а по военной в Полковники или же в соответствующий оному чин Флота Капитана 1-го ранга (31236) // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. XX (1856). – Ч. I. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1857. – С. 1052-1053.
22. О произведении в капралы и унтер-офицеры гвардии одних дворян, и о наблюдении дабы они при вступлении в службу представляли свидетельство о дворянстве (№16586) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXII (1784–1788). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 945.
23. Об изменении и дополнении узаконений, касающихся обращения в пользу дворянских обществ выморочных имуществ, остающихся после потомственных дворян (9715) // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XIII (1893). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1897. – С. 392.
24. Об уничтожении сословий и гражданских чинов // Газета Временного Рабочего и Крестьянского Правительства. – №9. – 12 (25) ноября 1917 года. – С. 1.
25. Об установлении нового сословия под названием почетных граждан (№5284) // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. VII (1832). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1833. – С. 193–196.
26. Опанасенко В.В. Роль чернігівського дворянства в суспільно-політичному та культурно-освітньому житті України 1785–1860 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук / В.В. Опанасенко. – Х., 2003. – 19 с.

27. Павловский И.В. О мерах к пресечению дворянам уклоняться от выборной службы / И.Ф. Павловский // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. – 1910. – Выпуск 7. – С. 115–117, 121.
28. ЦДАК України, ф. 204, оп. 2, спр. 299, арк. 1–3.
29. ЦДАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 5660, арк. 1-зв, 4–5.
30. ЦДАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 5661, арк. 43.
31. ЦДАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 6473, арк. 17–19.
32. ЦДАК України, ф. 442, оп. 47, спр. 177, арк. 15.
33. ЦДАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 391, арк. 2–2-зв.
34. ЦДАК України, ф. 1537, оп. 2, спр. 542, арк. 3–4.
35. ЦДАК України, ф. 1537, оп. 2, спр. 1029, арк. 1–2.
36. Циганенко Л.Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук / Л.Ф. Циганенко. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 43 с.

**Larisa Captain
Yuri Rusanov**

The evolution of the legal status of nobility (end of XVIII - XX centuries)

This article highlights the evolution of the legal status of nobility in the late XVIII - early XX century. History of the nobility of the Russian Empire of specified period is designated by the publication of a number of legal acts regulating the right of entry of the noble title and the continuation of Ennoblement of representatives and descendants of the former Cossack officers of left-bank Ukraine, as well as checking of documents which provide adequate social and economic rights.

Keywords: nobility, evolution, legal status, letters patent of nobility, nobility rights, property preferences, privileges, Ennoblement.